

MAGDALENA RYSZKA-KURCZAB (Kraków)

orcid: 0000-0002-4175-9414

MARCIN PIĄTEK (Kraków)

orcid: 0000-0002-6753-6278

DYSPUTY WYZNANIOWE W WILNIE (XVI W.)

ABSTRACT

RELIGIOUS DISPUTES IN VILNIUS (THE 16TH C.)

The paper is devoted to a unique form of religious polemics, which in the Reformation period was a public religious dispute. The focus is on the disputes held in Vilnius in the second half of the 16th century. The paper introduces their history and uses their example to present the share that particular kind of dispute had in religious struggles; it was public and always carried out *viva voce*. The study also shows the inefficiency of the tool a dispute was, in the processes of building religious alliances. An example of using it fruitlessly and inopportunely in order to remove discrepancies between the views of Lutherans and Lithuanian Calvinists on the Eucharist can be the dispute held on 14 June 1585 in Vilnius by the then province governor of Vilnius, Krzysztof Radziwiłł nicknamed “Piorun” (Lightning).

Keywords: religious debates, Vilnius, Reformation, Jesuits, Evangelicals

Słowa kluczowe: dysputy wyznaniowe, Wilno, reformacja, jezuiti, ewangelicy

1. Specyfika publicznych dysput wyznaniowych w okresie reformacji

Historia dysputy sięga czasów antycznych. Swoją dojrzałą, ustrukturyzowaną formę zyskała ona jednak później, bo dopiero na średniowiecznych uniwersytetach, gdzie pełniła wielorakie funkcje; była jedną z podstawowych metod dydaktycznych, doskonale służyła bowiem utrwalaniu i sprawdzaniu wiedzy, a także uzyskiwaniu stopni naukowych. Nade wszystko stanowiła metodę kolektywnego dochodzenia do prawdy: rozumowego testowania za pomocą narzędzi logiki przeciwstawnych twierdzeń, aby odrzucić fałszywe¹.

---

¹ Na temat *disputatio* w średniowieczu, jej funkcji i odmian zob.: O. Weijers, *In Search of the Truth. A History of Disputation Techniques from Antiquity to Early Modern Times*, Turnhout 2013, s. 119–176; A.J. Novikoff, *The Medieval Culture of Disputation, Pedagogy, Practice, and Performance*, Philadelphia 2013; *Universitäre Gelehrtenkultur vom 13.–16.*

W okresie reformacji dysputa przechodziła szereg przemian w związku z zaangażowaniem w spory wyznaniowe². Poza uniwersytetami i akademiami zaczęto aranżować publiczne *disputationes*, których tematem były kontrowersje doktrynalne poszczególnych wyznań. W krajach zachodniej Europy organizowały je zazwyczaj wpływowe osoby, często przedstawiciele władzy politycznej, w Rzeczypospolitej Obojga Narodów inicjatorami bywali również zakonnicy, księża, ministrowie czy osoby świeckie. Z czasem obok łaciny językami dysputy stawały się – nie bez oporu – języki narodowe, skutkiem czego poszerzało się i różnicowało audytorium, składające się odtąd również z niewykształconej gawiedzi, zwykle zainteresowanej widowiskowym charakterem dysputy, a nie merytorycznymi subtelnościami. W tym okresie i w tych konkretnych okolicznościach publiczna pozaszkolna dysputa wyznaniowa wyraźnie zaczęła porzucać swoje naukowe zadania poszukiwania prawdy i budowania wiedzy na rzecz obrony tez doktrynalnych. W XVI w. tę ewolucję obserwować można również na przykład na luterańskich uniwersytetach, gdzie dysputa zaczęła służyć do określania ortodoksyjności nauczycieli i uczniów³.

2. Początek dysput wyznaniowych w Wilnie

Początki publicznych konfesyjnych dysput w Wilnie związane są z przybyciem do miasta jezuitów i z ich zaangażowaniem w działalność kontrreformacyjną. Ten kontekst przypomina nam o podobnej dynamice rozwoju dysput w dwóch innych ważnych miastach Korony – w Poznaniu i Lublinie.

Biskup wileński Walerian Protasiewicz, podejmując starania o sprowadzenie jezuitów do miasta, dążył do założenia w stołecznej metropolii jezuickiej uczelni. W tym celu w 1568 r. zakupił kamienicę w centrum miasta⁴. Pierwsi zakonnicy przybyli jesienią 1569 r., a inauguracja roku szkolnego w kolegium miała miejsce 27 września 1570 r. Pierwsza dysputa, dotycząca nauk o Eucharystii, odbyła się 11 września, jeszcze przed oficjalnym rozpoczęciem zajęć w kolegium⁵. Uczestniczyli w niej przedstawiciele ewangelików reformowanych: Andrzej Wolan (najwybitniejszy ówczesny polemista protestancki na

---

Jahrhundert. Ein interdisziplinäres Quellen- und Methodenhandbuch, red. J.-H. de Boer, M. Füssel, M. Schuh, Stuttgart 2018; M. Ryszka-Kurczab, *Dysputa w średniowieczu: dysputa scholastyczna i dysputa erystyczna („obligationes”)*, [w:] *Debata. Retoryka dla demokracji*, red. A. Budzyńska-Daca, E. Modrzejewska, Warszawa 2023, s. 51–63.

² Zob. M. Ryszka-Kurczab, *Vernacular Religious Disputes in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Later Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, [w:] *True Warriors? Negotiating Dissent in the Intellectual Debate (c. 1100–1700)*, red. G. Claessens et al., Turnhout 2023, s. 331–365.

³ Zob. O. Weijers, *op. cit.*, s. 195.

⁴ T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 101.

⁵ *Ibidem*, s. 102, 122.

Litwie, sekretarz Mikołaja Radziwiłła „Rudego”) i Andrzej Trzecielski (płodny apologeta kalwinistyczny i dworzanin Zygmunta Augusta) oraz jezuita: Baltazar Houstonsky, Stanisław Warszewicki (ówczesny rektor kolegium wileńskiego) i Jan Hay⁶. Miejscowi duchowni zboru luterańskiego również mieli wziąć udział w wydarzeniu, ale musiał on być niewiele znaczący, bowiem ich nazwisk nawet nie odnotowano w źródłach⁷. Mimo że dziś nie znamy szczegółowego przebiegu wspomnianego starcia, było o nim głośno. Każda ze stron pozostała jednak przy swoich dogmatycznych przekonaniach, głosząc własny triumf⁸.

Kolejną dysputę zaplanowano na 15 października. Miała ona uświetnić uroczyste otwarcie kolegium (z tygodniowym wyprzedzeniem wykaz też zawisł na drzwiach wileńskich kościołów). Protestanci, zrażeni propagandowym wykorzystaniem przez jezuitów poprzedniej dysputy, stawili się w naznaczonym miejscu, jednak ostatecznie zrezygnowali z udziału. Okazało się to poważnym błędem taktycznym, gdyż jezuita przez kolejne trzy dni dysputowali sami ze sobą, rozgłaszając, że heretycy nie śmieli im stawić czoła. Nie chcąc dawać powodu do podobnych oskarżeń, w kolejnym roku, dokładnie 15 sierpnia 1574 r., Andrzej Wolan stanął ponownie do dysputy między innymi z Piotrem Vianą. Jednak od tego momentu zarówno on, jak i inni kalwiniści wileńscy unikali publicznych starć z jezuitami⁹. Luteranie wycofali się z nich już wcześniej¹⁰.

Wileńscy jezuita inicjowali starcia również z arianami. Chętnie stawali do dysput z unitarianami w nieodległym Nowogródku, bowiem w samym Wilnie gmina ariańska była niewielka i zasadniczo bez znaczenia¹¹. 24 i 25 stycznia 1594 r. właśnie w Nowogródku miała miejsce dysputa na temat przedwiecznego bóstwa Chrystusa. Rolę proponenta przyjął Marcin Śmiglecki, kanclerz Akademii Wileńskiej, tamtejszy profesor filozofii i teologii, a ponadto wybitny logik. Arian z kolei reprezentował Jan Licyniusz Namysłowski, pełniący funkcję ministra zboru nowogrodzkiego (mianowany na to stanowisko w połowie 1593 r., wcześniej przez osiem lat kierował ariańską szkołą w litewskim Iwiu¹²). Po zakończonej dyspucie obie strony wydały drukiem relacje z jej przebiegu. Chrystyjańskiego raportu niestety nie znamy, zachowała się wyłącznie relacja

⁶ Ibidem, s. 122–123; L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej, 1570–1599*, Rzym 1984, s. 175.

⁷ T. Kempa, *op. cit.*, s. 122.

⁸ Zob. L. Piechnik, *op. cit.*, s. 175.

⁹ Zob. T. Kempa, *op. cit.*, s. 123.

¹⁰ Ibidem, s. 123, 134.

¹¹ Ibidem, s. 134.

¹² Zob. L. Szczucki, *Jan Licyniusz namysłowski. Studium z dziejów antytrynitaryzmu litewskiego na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Studia nad arianizmem*, red. L. Chmaj, Warszawa 1959, s. 132.

katolicka: *Opisanie dysputacyjnej nowogrodzkiej...* (Wilno 1594)¹³. Anonimowy autor, najpewniej sam Śmiglecki, głosi w niej porażkę strony ariańskiej. I choć można mieć uzasadnione wątpliwości co do bezstronności podobnych ocen, zachował się list Fausta Socyna skierowany do Jana Balcerowicza, gdzie mowa o Licyniuszu, iż „antagonista przewyższa go w umiejętności dysputowania, wyżej od niego stoi i łatwo to wielu stwierdziło w samej owej dysputacie”¹⁴.

Bez wątplenia jednak najgłośniejszymi dysputami w całej Rzeczypospolitej spośród wszystkich, jakie wówczas stoczono, były dwie dysputy wileńskie, których gospodarzem został Krzysztof Radziwiłł „Piorun”. Był on zaangażowanym kalwinistą i wpływowym politykiem piastującym urząd wojewody wileńskiego.

3. Dysputa wileńska z 1585 roku

Pierwsza z nich została zorganizowana 14 czerwca 1585 r.¹⁵ w pałacu Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, któremu przyświecał zamysł zażegnania sporów dotyczących różnic doktrynalnych na temat Wieczerzy Pańskiej między litewskimi ewangelikami reformowanymi i luteranami. Mimo iż 1 czerwca 1578 r. polscy i litewscy protestanci potwierdzili zapisy ugody sandomierskiej z 14 kwietnia 1570 r., to wileńscy luteranie wypowiedzieli ją zaledwie 24 dni później (25 czerwca), w czterdziestą ósmą rocznicę ogłoszenia *Konfesji augsburskiej*. Powodem były właśnie różnice w poglądach na Wieczerzę Pańską między luteranami i ewangelikami reformowanymi oraz braćmi czeskimi. Krzysztof Radziwiłł dążył do przywrócenia unii, by skuteczniej stawiać opór ofensywie katolickiej na Litwie¹⁶. W dysputacie Andrzej Wolan starł się z Paulem Weißem (teologiem luterskim i profesorem uniwersytetu

¹³ [Marcin Śmiglecki], *Opisanie dysputacyjnej nowogrodzkiej, którą miał ks. Marcin Śmiglecki Societatis Iesu z Janem Licyniuszem, ministrem nowokrzyszczewskim, 24 i 25 Ianuarii w roku 1594*, Drukarnia Akademii Societatis Iesu, Wilno [po 25 stycznia 1594 r.]. Według informacji na karcie tytułowej miał ją wydać Wojciech Zajączkowski, opat benedyktynów z Wągrowca w Wielkopolsce, choć autorem jest zapewne sam Śmiglecki. Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 28, s. 314. Nieznany dziś ariański opis dysputy również miał się ukazać drukiem, spisany przez zaprzyjaźnionego z Licyniuszem Józefa Domaniewskiego, a wydany przez Bolewowskiego (1594): *Disputatio Novogrodiensis cum Mart[in]o Smigleccio Iesuita habita*. Zob. F.S. Bock, *Historia antitrinitariorum*, t. 1, Królewiec – Lipsk 1774, s. 251 oraz *Dysputacyj braci polskich katalog z rękopisu Andrzeja Lubienieckiego młodszego*, wyd. S. Kot, „Reformacja w Polsce” 1939, z. 9–10, s. 461.

¹⁴ Zob. F. Socyn, *Listy*, oprac. L. Chmaj, tłum. T. Bieńkowski et al., t. 2, Warszawa 1959, s. 141.

¹⁵ Jolanta Gelumbeckaitė odnalazła w zbiorach Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel anonimowy łaciński protokół tej dysputy (sygn. Cod.Guelf.11.14 Aug.2°). Został on wydany wraz z tłumaczeniem na litewski i niemiecki: *Colloquium habitum, Vilnaedie 14 Iunii, anno 1585 super articulo de Caena Domini*, red. J. Gelumbeckaitė, S. Narbutas, Wilno 2006.

¹⁶ Zob. D. Petkūnas, *Wilno 1585 Colloquium – Lutheran and Reformed Discord over Sacramental Theology in Lithuania*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2005, z. 49, s. 18–23.

w Królewcu), nie przyczyniła się jednak ona do osiągnięcia trwałego porozumienia między luteranami i kalwinistami i w ten sposób zaważyła na dalszych losach reformacji na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Thomas Fuchs zwrócił uwagę na fakt, że w okresie reformacji istniały dwie różne formy prowadzenia sporu wyznaniowego: „dysputa” (*disputatio*) oraz „rozmowa o religii” w modelu synodalnym (*Religionsgespräch*). Każda z nich miała odmienny wpływ na dynamikę i przebieg konfliktu doktrynalnego. *Religionsgespräch* to dyskusja o zagadnieniach religii, której celem jest znalezienie kompromisu i pogodzenie skłóconych wyznań¹⁷, natomiast dysputa o wierze rozpatrywana jako dysputa pozauniwersytecka stanowiła formę rozmowy między co najmniej dwiema osobami, bezpośrednio zależną od idealnego wzorca dysputy akademickiej. Jej tematem były kwestie wiary, a celem dojście do prawdy, a zatem ustalenie, która z dwóch sprzecznych tez doktrynalnych jest prawdziwa, a która fałszywa. Bezpośrednia zależność dysputy wyznaniowej od logiki oraz reguł *ars disputandi* pozwala zrozumieć, że ten rodzaj sporu doktrynalnego mógł jedynie przyczynić się do eksponowania i utrwalania rozbieżności. Biorąc zatem pod uwagę silnie spolaryzowaną i dialektyczną strukturę dysputy, predystynowaną do eskalowania zaistniałych konfliktów zamiast ich łagodzenia czy rozwiązywania¹⁸, można uznać, że pomysł Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” polegający na próbie uzyskania przez dysputę doktrynalnego porozumienia między luteranami i litewskimi kalwinistami był w swej istocie chybiony.

4. Dysputa wileńska z 2 czerwca 1599 roku

W przededniu drugiej dysputy, 15 maja 1599 r. miał miejsce w Wilnie zjazd teologów kalwińskich, luterkańskich i braci czeskich wraz z teologami prawosławnymi. Celem tego przedsięwzięcia było zawarcie unii¹⁹ i stworzenie wspólnego frontu przeciwko narastającej sile ruchu kontrreformacyjnego. Inicjatorami zjazdu byli trzech wojewodowie: brzesko-kujawski Andrzej Leszczyński (lider różnowierców wielkopolskich), kijowski Konstanty Ostrogski (szczodry opiekun Cerkwi prawosławnej i zagorzały przeciwnik unii brzeskiej) oraz wileński Krzysztof Radziwiłł (zięć Konstantego Ostrońskiego).

Właściwa rozmowa o unii, do której doszło 24 maja 1599 r. między teologami kalwinistycznymi i prawosławnymi, szybko uświadomiła zgromadzonym, że porozumienie jest poza zasięgiem (prawosławni wyjaśniali, że nie zostali poinstruowani przez swoich patriarchów, i sugerowali podporządkowanie się ich autorytetowi). W jej trakcie na salę wszedł – namówiony przez Marcina Śmigleckiego – Jan Pac, ciwun wileński, niedawny konwertyta, wcześniej

¹⁷ Zob. Th. Fuchs, *Konfession und Gespräch, Typologie und Funktion der Religionsgespräche in der Reformationszeit*, Köln 1995, s. 12.

¹⁸ Zob. ibidem, s. 500.

¹⁹ K. Drzymała, *Dysputa wileńska Marcina Śmigleckiego z ewangelikami w r. 1599*, „Studia Historyczne” 1979, t. 22, nr 3, s. 380.

zwolennik kalwinistów, teraz zagorzały katolik. Oznajmił, że jezuici zadeklarowali gotowość, by w publicznej dyspacie wypunktować błędy różnowierców. Dla Śmigleckiego mogła to być doskonała okazja, by pod okiem najwyższych litewskich dygnitarzy i przedstawicieli wszystkich wyznań stanąć w szranki z przywódcami innowierców. Miał wykazać, jak solidnie zakorzeniony w Piśmie Świętym jest prymat św. Piotra i jego następców, co stanowiło problem szczególnie istotny w świetle unii brzeskiej i podporządkowania się metropolity kijowskiego władzy Rzymu. Entuzjastycznie do propozycji odniósł się Konstanty Ostrogski – wyraził chęć przysłuchiwania się dyspacie, której przedmiotem miała stać się kwestia tak zasadnicza dla różnicy między prawosławnymi i katolikami. Ministrowie kalwińscy, mając na względzie możliwość zawarcia unii, chcieli zjednać sobie wojewodę, i choć w omawianym okresie stronili od dysput z jezuitami, to w tym wypadku uczynili wyjątek i zadeklarowali swoją gotowość.

2 czerwca 1599 r. w pałacu Radziwiłła „Pioruna” odbyła się zaplanowana dysputa w obecności aż pięciu wojewodów²⁰, a grono znamienitych gości było szersze. Stronę ewangelicką reprezentował Daniel Mikołajewski, senior zborów kalwińskich na Kujawach. Wspierali go Marcin Gracjan, senior wyznania kalwińskiego w Wielkopolsce, oraz Marcin Janicjusz ze Śmiłowic, pastor ewangelicki w Seceminie. Ze strony jezuitów głównym dysputantem był Marcin Śmiglecki, któremu sekundowali Hieronim Stefanowski, profesor teologii i egzegezy w Akademii Wileńskiej, oraz jego uczeń Jan Białuski.

W dyspacie uczestniczyło aż pięciu moderatorów, a obie strony powołały pisarzy, którzy na bieżąco sporządzali protokoły. Bez wątpienia świadczy to o skali i niebagatelnym znaczeniu ostatniego tego typu wydarzenia w Wilnie. Nie dziwi też bogate pokłosie dysputy – rozległa polemika prowadzona przez obie strony z wykorzystaniem drukowanych traktatów²¹.

5. Podsumowanie

Szesnastowieczne Wilno pozostawało głównym centrum kultury i nauki w Wielkim Księstwie Litewskim i jedną z najważniejszych metropolii tego rodzaju w Europie Środkowej²². Było też niewątpliwie aktywnym ośrodkiem polemiki wyznaniowej, która – jak zwraca uwagę Jakub Niedźwiedź – nie dotyczyła wyłącznie samego stołecznego miasta, ale jak w soczewce skupiła dyskusje religijne i polityczne właściwe dla całej Litwy, Rzeczypospolitej, a nawet całego chrześcijaństwa²³.

²⁰ Krzysztof Radziwiłł „Piorun”, wojewoda wileński; książę Konstanty Ostrogski, wojewoda kijowski; Andrzej Leszczyński, wojewoda brzesko-kujawski; Krzysztof Ziemiowicz, wojewoda brzesko-litewski; Jan Abramowicz, wojewoda smoleński.

²¹ Polemika ta została zreferowana w: K. Drzymała, *op. cit.*, s. 388–399.

²² J. Niedźwiedź, *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków 2012, s. 186.

²³ *Ibidem*, s. 257–260; T. Kempa, *op. cit.*, s. 17.

W XVI stuleciu Wilno miało już za sobą długą tradycję współistnienia różnych narodowości i religii, a tolerancja wyznaniowa była wspierana przez władców w całym Wielkim Księstwie Litewskim, począwszy od Zygmunta Augusta po Stefana Batorego²⁴. Przy czym warto odnotować fakt, że już Zygmunt August kształtował politykę wyznaniową na Litwie nieco odmiennie niż w Koronie, gdzie najwyższe urzędy nieodzownie przypadły ludziom wiernym katolicyzmowi, gdy tymczasem na Litwie szereg kluczowych funkcji państwowych trafiał w ręce zwolenników reformacji²⁵. I nawet pod koniec XVI w., kiedy reformacja katolicka była w ofensywie tak w Wilnie, jak w całym Wielkim Księstwie Litewskim, urząd wojewody wileńskiego (najwyższy świecki urząd senatorski na Litwie) nadal piastowany był przez ewangelików reformowanych: Mikołaja Radziwiłła „Rudego” (w latach 1566–1584), a następnie jego syna Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” (w latach 1584–1603). To właśnie przedstawiciele rodu Radziwiłłów z obu linii – katolickiej i kalwińskiej – byli uczestnikami sporów wyznaniowych na Litwie i aktywnie kształtowali ich oblicze²⁶. Zrozumienie zaangażowania Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” w krzewienie reformacji oraz jego determinacji w budowaniu wspólnego protestanckiego frontu (a w przypadku unii wileńskiej z maja 1599 r. również protestancko-ortodoksyjnego) pozwala nam pojąć przyczyny, dla których to właśnie Wilno stało się miejscem, gdzie zorganizowano z rozmachem dwie najważniejsze publiczne dysputy, mające nie tylko doktrynalne, ale również polityczne ambicje.

Bibliografia

Źródła

- Colloquium habitum, Vilnaedie 14 Iunii, anno 1585 super articulo de Caena Domini*, red. J. Gelumbeckaitė, S. Narbutas, Wilno 2006.
- Socyn F., *Listy*, oprac. L. Chmaj, tłum. T. Bieńkowski et al., t. 2, Warszawa 1959.
- [Śmiglecki M.], *Opisanie dysputacyjnej nowogrodzkiej, którą miał ks. Marcin Śmiglecki Societatis Iesu z Janem Licyniuszem, ministrem nowokrzęńskim, o przedwiecznym bóstwie Syna Bożego 24 i 25 Ianuarii w roku 1594*, Drukarnia Akademii Societatis Iesu, Wilno [po 25 stycznia 1594].

Opracowania

- Bock F.S., *Historia antitrinitariorum*, t. 1, Królewiec – Lipsk 1774.
- Drzymała K., *Dysputa wileńska Marcina Śmigleckiego z ewangelikami w r. 1599*, „Studia Historyczne” 1979, t. 22, nr 3, s. 379–400.

²⁴ Zob. T. Kempa, *op. cit.*, s. 63–94; G. Schramm, *Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607*, tłum. J. Górny, red. nauk. M. Ptaszyński, Warszawa 2015, s. 175.

²⁵ Zob. T. Kempa, *op. cit.*, s. 75. Znaczenie miały tu niewątpliwie potężne wpływy Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, który stał się aktywnym protektorem reformacji. Zob. też: G. Schramm, *op. cit.*, s. 175.

²⁶ Zob. T. Kempa, *op. cit.*, s. 25.

- Dysputacyj braci polskich katalog z rękopisu Andrzeja Lubienieckiego młodszego*, wyd. S. Kot, „Reformacja w Polsce” 1939, z. 9–10, s. 456–464.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 28, Warszawa 1978.
- Fuchs Th., *Konfession und Gespräch, Typologie und Funktion der Religionsgespräche in der Reformationszeit*, Köln 1995.
- Kempa T., *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016.
- Niedźwiedź J., *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków 2012.
- Novikoff A.J., *The Medieval Culture of Disputation, Pedagogy, Practice, and Performance*, Philadelphia 2013.
- Petkūnas D., *Wilno 1585 Colloquium – Lutheran and Reformed Discord over Sacramental Theology in Lithuania*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2005, z. 49, s. 17–34.
- Piechnik L., *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej, 1570–1599*, Rzym 1984.
- Ryszka-Kurczab M., *Dysputa w średniowieczu: dysputa scholastyczna i dysputa erytyczna („obligationes”)*, [w:] *Debata. Retoryka dla demokracji*, red. A. Budzyńska-Daca, E. Modrzejewska, Warszawa 2023, s. 51–63.
- Ryszka-Kurczab M., *Vernacular Religious Disputes in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Later Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, [w:] *True Warriors? Negotiating Dissent in the intellectual Debate (c. 1100–1700)*, red. G. Claessens et al., Turnhout 2023, s. 331–365.
- Schramm G., *Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607*, tłum. J. Górny, red. nauk. M. Ptaszyński, Warszawa 2015.
- Szczucki L., *Jan Licinius Namysłowski. Studium z dziejów antytrynitaryzmu litewskiego na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Studia nad arianizmem*, red. L. Chmaj, Warszawa 1959, s. 131–157.
- Universitäre Gelehrtenkultur vom 13.–16. Jahrhundert. Ein interdisziplinäres Quellen- und Methodenhandbuch*, red. J.-H de Boer, M. Füßel, M. Schuh, Stuttgart 2018.
- Weijers O., *In Search of the Truth. A History of Disputation Techniques from Antiquity to Early Modern Times*, Turnhout 2013.